

ФОЛКЛОР И ИСТОРИЯ II: САКРАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО

Константин Рангончев

(Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“)

ABSTRACT

Folklore and History II: The Sacral Space.

The basic accent in the article is put over the problem *folklore:history:space* – the relations between the real ethnographic and mythological space and the construction of the sacral space as well. The object of the research is the system of folklore legends about the death of the last Bulgarian tsar Ivan Shishman in the territory of Samokov and their dynamics in the time. These legends are recorded in the second half of XVIII century until this day in the Samokov kettle. It is made an attempt to be explained one strange and unique practice – a change of the confessional belonging with presumable „adoption” of Islam of tsar Ivan Shishman *post mortem*.

KEY WORDS

folklore, history, space, sacred space, mythological space, sacred way, oral history, folk traditions, Christianity, Samokov, Samokov valley, River Iskar, Sofia, King Ivan Shishman

РЕЗЮМЕ

Основният акцент в статията е поставен върху проблемът *фолклор:история:пространство* – връзките и взаимоотношенията между реалното етногеографско пространство и митологичното пространство, изграждането на сакралното пространство. Обект на изследване е системата от фолклорни предания за смъртта на последния български цар Иван Шишман в Самоковско и тяхната динамика във времето – тези предания се записват от втората половина на XVIII век до ден днешен в Самоковската котловина. Направен е опит да бъде изяснена една странна и уникална практика – промяна на конфесионалната принадлежност с предполагаемо „приемане” на исляма *post mortem* на цар Иван Шишман.

КЛЮЧОВИ ДУМИ

фолклор, история, пространство, сакрално пространство, митологично пространство, сакрален път, фолклорни предания, християнска религия, Самоков, Самоковска котловина, река Искър, София, цар Иван Шишман

1.0. В всички случаи, когато се постави на разглеждане проблемът *фолклор – история – пространство* изследователите имплицитно, най-често без да го дефинират явно, имат пред вид преди всичко митологичното пространство. От своя страна това пространство е теоретичен конструкт, който се извлича от различни по жанр, тип, произход, време и пр. предимно писмени (записани) текстове, продукт на устната фолклорна култура. Казано с други думи – във различните части на българския фолклор реалното географско (т. е. физическото) пространство може да се възприема и се възприема само и единствено като митологично (и от тук сакрално) пространство и затова в българската фолклорна култура няма и не може да има неутрално пространство – в нея се реализира специфично митологично разбиране на пространството¹. То се представя не във вид на признаков континуум, а като съвкупност от отделни обекти, носещи собствени имена ([Лотман, Успенский 1974: 288](#)). От тук следва, че колкото повече обекти от описваното пространство са назовани, толкова това описание е по-богато и обратното – липсата на обекти означава и липса на пространство². Важно е да се

1 ^Δ „Казано иначе, ние винаги интерпретираме пространството през прозореца на своята култура – било то индивидуална, било то общностна. И това става на основата на онези представи за света, модели на мислене, които имаме, които са във вертикалата от ценности, които носим.“ ([Живков 2000: 310](#))

2 ^Δ „Обкръжаващото човека пространство се характеризира не толкова с топографска, но и с семантична

подчертае, че самото описание посредством имена на обекти от митологичното пространство придава ограничен и затворен характер на самото пространство. „Преди 101 години Риман е казал, че съществуват две и само две възможности: или пространството е дискретно, тогава неговата метрика е заложена в него самото, тя се дава чрез прост сбор от дискретни елементи; или пространството е непрекъснато, тогава неговата метрика не може да бъде заключена в него самото, а трябва да се определя, по тогавашната терминология на Риман, от външни сили.“ (Тамм 1956: 91) Ако чрез своята теория А. Айнщайн показа, че метриката на нашия реален свят – четиримерното пространство-време се отнася към втория от посочените от Риман типове (т. е. определя се от масата и различните видове енергии), то митологичното пространство безусловно спада към първия тип³.

1.1. Пространството във фолклора се възприема като сакрално пространство. Топосите, които го изграждат се „наслагват“ върху географското пространство, като го преструктурират и определят. Митологичното пространство⁴ и реалното етногеографско пространство влизат в сложно взаимодействие, като изграждат сакралното пространство (Рангочев 1996а, Рангочев 1996б). В този процес структурироопределящо е митологичното пространство, а неговите по-важни общи черти са: „струпване“ на сакралност в едни точки и „липса“ в други; „мрежовост“⁵; непряка връзка с географското пространство; липса на „неутрално“ пространство. „Ясно е също така, че един свят, колкото и да е различен от действителния, трябва да има нещо общо с него – формата.“ (Витгенщайн 1988: 53)

1.2. По какъв начин се реализира това разбиране за пространството може да се види от динамиката на системата от предания за смъртта на последния български цар Иван Шишман в Самоковско. Те се записват спорадично от втората половина на XVIII век до ден днешен⁶. От своя страна, академичната българска историческа наука отдавна е приела за истинни датата и мястото на смъртта на последния⁷ български цар Иван Шишман – той е убит (обезглавен) на 3.06.1395 г. в град Никопол (Андреев, Лазаров и Павлов 1994: 159–164). А фолклорните исторически предания упорито не се съгласяват и посочват друго място на неговата смърт – Западна България и по-специално районът на „Голяма Рила“⁸: долината на река Искър от водослива на Бели Искър и Черни Искър до началото на Софийското поле при днешното село Герман. Нещо повече – те описват една много сложна картина на продължителна (7 годишна) война. „Тиѝ биле, каже старецътъ, троица браќа: един се викал цар Ииован Шишман; другио се викал цар Иасен, дека е седел е доле пот Пасарел у Урвичкото кале, што го Искаро забикалъл некое време се околорвъс; а името на трекио брат не знам.“ (Марков 1891: 181) Информаторът

дискретност. С други думи на различни части от пространството като правило се приписват различни значения от най-общ вид: положителни или отрицателни.“ (Байбуурин 1983: 34–35).

3 ^Δ Интересно е наблюдението на И. Е. Тамм, според когото в микрокосмоса пространството е дискретно – от първия, посочен от Риман тип. (Тамм 1956: 92–93) Вж. този аспект (Ахундов 1982)

4 ^Δ За взаимоотношенията между мит и сакралност и релациите им в пространството вж. (Живков 2001: 21 – 22)

5 ^Δ Може би най-яркият пример за "мрежовост" на социалното пространство е заглавието на капиталното произведение на А.Солженицин "Архипелагът ГУЛАГ". Ср. също: "От тях само някои срещам аз сам на Архипелага Гулаг, разпръснат на дребно множество острови ..." Солженицин 1989: 137).

6 ^Δ Записани са в периода 2004–2007 г. на теренни етнологички проучвания, организирани от Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „ОНГЪЛ“ с финансовата подкрепа на Община Самоков и „Фондация за развитие на Белчин“. Съхраняват се в Архив на Асоциация „Онгъл“ и Поселищен архив на Градски исторически музей – Самоков, вж. <http://ongal.net/expeditions.html>.

7 ^Δ В свое отдавнашно изследване Пл. Павлов поставя на основателно съмнение тази наложената още от К. Иречек „класическа“ теза за края на II Българско царство (Павлов 2006).

8 ^Δ Евлия Челеби минава по маршрута „Дупница – Самоков – София“ през 1652 г. и назовава „Голяма Рила“, освен днешната Рила планина, и всички планини, които са намират между Самоков и София. (Евлия Челеби 1972: 32 – 33).

на записвача на тези текстове Хр. Марков – Лазо Кръстов, е роден около 1794 г., син и внук на свещеници ([Марков 1891](#): 181, бел. 4).

1.3. И така, общият фон на събитията е следният: фолклорните предания твърдят, че трима братя (близки роднини?) от владетелския род на Шишмановци са загинали по долината на река Искър в една стратегическа отсечка от около петдесетина километра между град Самоков и град София. Важното в случая е, че те са загинали при сражения, свързани с битката за едни от най-важните кръстопътища в центъра на Балканския полуостров: Софийското поле е ключът за *Via militaris* (т. е. древният основен път, пресичащ Балканския полуостров посока югоизток – северозапад и използван още от трако – римската епоха) и за долините на реките Струма и Вардар, а Самоковската котловина е ключ към долините на реките Места и Струма и е най-късата връзка между Тракийската низина и долините на тези реки (т. е. основният път север – юг)⁹. Доверявайки се на фолклорните предания, може да се предположи, че главните събития са се разиграли в Самоковската котловина – в преданията, записани в Софийско (т. е. на около 50 км в северозападна посока), елементите на недостоверност се увеличават значително: „Когато турците подгонили и паднало царството българско, Иван Шишман бил у Кокаляне, Калето се казвало там, де, в Калето, и той имал кон, ама подковал кона обратно, с плочите обратно. И побегнал на кона да бега от турците, и минал покрай село Кокалане, и те не му обадили, че коня му е с букадиите заклопени. И коня той бегал, и минал през село Герман, и германци не му казали пак, че кона е с букадии. И тогава минал през село Лозен, и лозенци му обадили, че коня му е вързан, с букадии заклопен, и той тогава ги отклони. И прокълел тогава Кокаляне кал да го бие, а Герман град да го бие, а Лозен жито да ражда. И като минал вече под Цариградското шосе, там коня скокнал три пъти и там излези три кладенци и това место и сега си се казва „Три кладенци“¹⁰.

1.4. А какво става в Самоковско? Стратегическата ситуация е следната: В Самоковската котловина цар Иван Шишман е принуден да води битки на няколко фронта – турските войски идват от към Ихтиман и Костенец, при входовете на самоковската котловина те се срещат с българските войски. „На войските, идещи от Костенец, било дадено сражение от българите при местността „Сефер чешма“, на български бойна чешма, на тогавашния път Костенец – Самоков. Българите тук успели да задържат турците, но не за дълго време. На второто турско войсково тяло било дадено сражения из чамурлийската и искърската долини; срещу с. Злокучане един извор носи и днес името „Бойов кладенец“. <...> Най-ужасното сражение станало между „Дъбова глава“ и с. Доспей. Така, до преди освобождението Долнята махала в Самоков носила името Лешкар махала, което значи място утънало в човешки трупове. Там, навярно, бил даден най-силния отпор от българите на турците; там според преданието, взел участие лично и сам Ив. Шишман; там бил убит и тогавашния самоковски митрополит. След туй боят се пренел от левата страна на Искъра при местността Цареви кладенци, където Шишман бил ранен на седем места, та от туй изврели седем извора. Раненият цар се оттеглил в крепостта Доспад на болярина си Досю и там починал. Турците, като превзели тия места, обрезаха трупа на Шишмана, потурчили го, като го нарекли Касъм ефенди. Всяка година ходили на гроба му да се покланят“ ([Семерджиев 1913](#): 105 – 106). Според фолклорните исторически предания (и не само горепосочените) цар Иван Шишман е погребан на *Шишманов връх*, а османците посмъртно (!) го „потурчват“ – т. е. предполага се *post mortem* ритуално обрязване и последващо „приемане“ на

9 ^Δ При определено желание, могат доста точно да бъдат свързани персонажите от преданията с представители на династията на Шишмановци: „цар Ясен“ е Иван Асен, брат на Иван Шишман и съзар на Иван Александър, вторият брат (с неизвестното име) е Михаил Асен, брат на Иван Шишман и т. н.

10 ^Δ Фоноархив на Институт за фолклор, К. М. 1980., № 9. II. 9, Зап. на 24. VII. 1980г. в гр. София, инф. Деян Стоянов Илиев, р. 1904г. в с. Дървеница, сега квартал на гр. София, обр. IV кл., работил земеделие, сега косач и общ работник. Зап. К. Михайлова.

исляма. Освен това турците редовно се качвали на върха и се покланяли на гроба на потурчения български цар, който нарекли *Касъм ефенди* и неясно защо оставяли върху гроба му камъни. Българите от своя страна непрекъснато разхвърляли поставените от турците камъни. „Не иди далек, синко, и турците сами знаея това, ама не износеше им да казват. Па и ние не смеехме некаде да шукнеме нешто за това пред турците. Имаше еден турчин, ама па турчин беше кучето проклето; Макако, Макако го прекаруваа, а името му беше асал Ибраим ефенди, богат и знатен турчин и доста му се ядеше думата у мездлишо. Еднаш, това беше скороу по Севастополското мурабе, язе бех коджабашия, случи се, че някои офчаре отишле та расфърляле се каманъете от Шишмановио гроб, а язе нема да знам това. <...> Макако си оиде, веднага по него, туку и ние сврънеме у дома му да го молиме да ни не задеват по таа работа. <...> Току се изопе оня турчин: „абе аюл, незнаете ли вие дека тоа гроб, што е на вашата планина, што го викаме ние Касъм-ефенди е на вашио цар Шишман Июван!“ – „Аир ефенди, ние го знаем Касъм-ефенди“, като се престорииме божем като кога нищо незнаеме за това што казува. – „Какво това незнаете, хич бива ли така я; нема ли у вашата книга да пише?“ – „Аир ефенди“, па отговараме ние. – „У нашата книга писува, дека това е Июван Шишман – вашио цар што е бил, аннадънму!“ ([Марков, 1891](#): 180–181) В друго предание се казва: „Казуваа и друго – ама това коі знае дари е било. Божем като го стигнале турците там, отсекли му главата и он после си я зема и летнал та искал д' иди на манастиро при „Свети Отец“ – там го виделе офчаре и привикале: „Я човек без глава! Я човек без глава!“ и он паднал на земята, та там го и закопали.“ ([Марков 1891](#): 183)

1.5. Същевременно на другия край на Самоковската котловина, до с. Чамурлий (преименувано през 1934 г. на Шишманово, намиращо се днес на дъното на яз. „Искър“) е погребан и посмъртно „потурчен“ друг брат на Иван Шишман: „Тиия биле, каже старецът, троица брака: един се е викал Июван Шишман; друго се викал цар Ясен, дека е седел доле пот Пасарел у Урвичкото кале, що го Искъро забикалялнекое време околорже; а името на трекио брет не знам. Та един от них неznam коі е загинал у бою сос турците, кога они искали да преминат од Ихтиман та да влезнат тука у Самоков. Гробо му е и днеска у Чамджаска кория. Таа кория сега се вика „Баба-кория“. Ама пцетата проклети и него потурчиле и промениле му името веднага.“ ([Марков 1891](#): 181) Неизвестният трети брат е погребан в Баба-кория до с. Шишманово. До 1934 г. селото е номинирано Чамурлий ([Коледаров и Мичев 1973](#): 273). На 10.07.1413 г. до него става известната битка между синовете на султан Баязид – Муса и Мехмед. От друга страна, историята на построяването на чамурлийската църква „Св. Георги“ е много показателна: „Към 1868 година по-първите местни жители, първенците християни, които имали известно влияние и върху съселяните си турци, и пред самоковските бейове, изразили намерението си да изградят църква и помолили за разрешение. <...> Първенците от турска страна обещали да ходатайстват пред правителството в Цариград с условие тя да носи името „Св. Георги“. Остава неясно защо те, като мохамедани, толкова държат църквата да носи точно това име, но подкрепата им била добре дошла, може би защото част от тях се преселили в Самоков от селото <...> При строежа се включили всички жители, а някои от турците прекарвали камъни от Искъра и от запустелите стари гробища, както и други строителни материали! Това, дори за късните години в залеза на османската империя, бил рядък и знаменателен факт.“ ([Дамянов, Христов и Гелев 1994](#): 20) Наличието на топоним „Баба-кория“¹¹ показва, че там е съществувало мюсюлманско светилище, вероятно теке на светец. Тъй като турците поставят изричното условие черквата да е посветена на свети Георги, то може с голяма доза вероятност да се допусне, че това теке е на мюсюлманския аналог на свети Георги, вероятно Хадрелез. А това означава, че неизвестният брат на цар Иван Шишман е Георги.

11 ^Δ „баба – 3. устар. обръщение към шейховете“ ([Романски 1962](#): 45).

1.6. От пространствена гледна точка ситуирането на двата царски гроба е повече от знаменателно – те са разположени в двата края на Самоковската котловина – там, където са входа на река Искър в и изхода ѝ от котловината, а от друга страна линията, която свързва двата гроба, е приблизително точно ориентирана север-юг (с възможно отклонение до 10–15 градуса). Така Самоковската котловина е пространствено маркирана и означена, а двете „маркировки“ се намират на два важни кръстопътя. Първият е при с. Чамурлий (Шишманово) на пътя *София – Самоков – Разлог (долината на река Места)*, който се среща с пътя *Ихтиман – Самоков – Радомир*. Вторият кръстопът е пак на пътя *София – Самоков – Разлог (долината на река Места)* и се среща с пътя *с. Костенец – Самоков – Дупница*¹² – т. е. и двата пресечни пътя осъществяват най-късите връзки между Тракийската низина и долините на реките Струма и Вардар ([Бендереv 1890](#)). По този начин тези два сакрално маркирани кръстопътя показват, че е много вероятно пътят от София за Самоков да е древен сакрален път¹³, който е присвоен конфесионално и етнически чрез „потурчване“ на погребаните български царе Иван Шишман и Асен от османците в края на XIV век.

1.7. Неизвестно на този етап е защо между двамата убити царе съществува такава ясна календарна и сакрална връзка и нещо повече – какво означава тази календарна и сакрална връзка. Цар Иван Шишман е убит, погребан и посмъртно потурчен на *Касъм ефенди* – т.е. очевидна е връзката със Св. Димитър/Димитровден.. Брат му *Асен* – убит, погребан и потурчен – и календарно свързан и почитан Св. Георги/Гергьовден. Релацията „Св. Георги/Гергьовден – Св. Димитър/Димитровден“ в българската фолклорна култура е ясна – двамата светци образуват близка двойка ([Попов 1991](#)), а двата празника календарно структурират стопанската година на българския етнос. Интересното е друго – османците „потурчват“ двама български царе и започват да ги почитат като сакрални персонажи (лекувания, аязма и т. н.), много добре осъзнавайки техния „гяурски“ произход и битие.

1.8. Друг цикъл от фолклорни предания разширява и обогатява както географията, така и смисълът на разглежданите събития. В тях се говори, че на десния бряг на река Искър и точно срещу *Шишманов гроб*, в езерото *Кара гьол*, е скрито царското съкровище на цар Иван Шишман и най-вече неговата корона и скипър¹⁴. Цв. Димитрова: „За местностите исках да питам – там има някакво предание, че короната на цар Иван Шишман паднала, обаче забравих в коя местност беше? Г. Велев: Така. Значи за короната, аа, тва, което тука е и Вие сигурно пак сте ги чули тези легенди, значи целото съкровище, тъй като тогава нали не е имало банки, не е имало такова, но йаз предполагам, че са казали няква сума, нали, в злато и така нататък, но легендата е, че цялото съкровище на Иван Шишман, заедно със короната и така нататък е ...след кат са видели, че турците са завзели тука района, че става опасно, а могат да им вземат и това, което притежават като хазна ли тогава. И решават да го скрият, но къде да го скрият – точно срещу, срещу крепостта, там срещу калето...“¹⁵.

12 ^Δ „През втората и третата четвърт на XV в. в хода на османските завоевателни походи към Западните Балкани ... най-удобният път за достигане от Югоизточна Тракия до западните балкански земи се оказва този, който минавал от изток на запад през северните и централни части на областта. Основните пунктове на тази пътна артерия са днешният град Пазарджик, днешният град Самоков, дн. град Дупница, после – Тълджа (Кюстендил), Крива паланка, Страцин, Куманово, Скопие.“ ([Матанов 2000](#): 54 – 55) Вж. също и ([Паскалева 1986](#): 77)

13 ^Δ Вж. ([Рангочев 2000](#): 37 – 55). В тази статия се верифицира хипотезата, че пътят на мощите на св. Иван Рилски при пренасянето им от Велико Търново до Рилския манастир е именно по този път.

14 ^Δ „Когато ранили царя и той се оттеглял към крепостта (днес *Петрова църква* – бел.зап.) царят заповядал да потопят в *Кара гьол* скиптъра и короната му, за да не попаднат в ръцете на турците.“ – Архив на Асоциация ОНГЪЛ, (ААО), Папка Доспей VIII, 8.07.2005 г., с. Доспей, общ. Самоков, осв. Иван Димитров Ненов, р. 1946 г., в. Доспей, обр. висше, учител, краевед. Зап. Р. Малчев и К. Рангочев.

15 ^Δ Архив на Асоциация ОНГЪЛ, (ААО), Папка Доспей VII. 11.07.2005 г., гр. Самоков, общ. Самоков, осв. Георги Андонов Велев, р. 1955 г. в. с.Бели Искър, общ. Самоков, обр. висше, учител, директор на Професионална

1.9. Важно е да се подчертае, че *Карагьол*¹⁶ се намира точно срещу *Петрова църква*, *Шишманово кале* и *Шишманов гроб*. По този начин – чрез легенда за Шишмановото съкровище (т. е. съкровищницата на II Българското Царство) – е маркиран един от най-важните кръстопътища в Западна България. На това място се събират и разделят няколко пътя, които осъществяват комуникацията между Тракийската низина и долините на реките Места, Струма и Вардар. Освен това, този кръстопът, който е охраняван от няколко крепости – *Шишманово кале*, *Петрова църква*, *Продановско кале*, *Белчинско кале* е и входът за най-големия проход през Рила планина – *Демир капия*¹⁷. Този проход върви по долината на река Бели Искър и осъществява връзките между Самоковската котловина и долината на река Бяла Места¹⁸. А във високите части на Рила има разклонения към днешните Дупница, Рилския манастир (долината на река Рилска) и Кочериново, Благоевград и пр. ([Рангочев 1999](#): 97 – 100) Особено важни за тълкуването на тази ситуация – номиниране и сакрализиране чрез царско съкровище на важен топос – са топонимите, които задават контекста на описаната ситуация. На левия бряг на река Искър са: *Петрова църква* – номинира трако-римско-византийско-българската крепост до *Шишманов връх* („крепостта *Доспад* на болярина си *Досю*“ от фолклорните предания), където според един от вариантите на преданието е умрял цар Иван Шишман. Всъщност *Петрова църква* е част от по-големия топоним *Шишманово кале*, който номинира крепост (около 27 дка) с две крепостни стени и цитадела, намираща се на северозападния склон на *Шишманов връх* ([Хаджиангелов 2006](#): 78–82). На самия връх се намира *Шишманов гроб* и до/върху него е топосът *Дервишо*¹⁹, а проломът, намиращ се непосредствено след водослива на Бели и Черни Искър е номиниран *Дервишки пролом* (всъщност точно в края на пролома е реалният кръстопът на пътищата идващи от север и изток). На десния бряг на река Искър са: *Кара гьол* (там е потопено и скрито съкровището на цар Иван Шишман) и *Пашаница* – значението на този топоним етимологично би могло да се изведе от османотурската военно-административна титла *паша*²⁰. А всичко това показва, че важната миторитуалната роля на *Касъм ефенди* (*Шишман Йован*, *цар Иасен*) е сакрално да обема и

гимназия “Н. Вапцаров”, гр. Самоков. Зап. Цв. Димитрова.

16 ^Δ Ср. друг вариант на преданието за Кара гьол: „132. Кара гьол (Черното езеро) край Самоков.

Близко край град Самоков имало някога дълбок вир с около 150–200 метра обиколка, който народът наричал Черното езеро (тур. *Кара гьол* – Н.К.). Преданието свързва този вир с последния български цар Иван Шишман преди завладяването на земите ни от турците. След като българският цар ИВАН ШИШМАН погинал в лют бой с турците, войските му загубили всяка надежда за организиран и силен отпор за защита на родната земя. Неколцина войници, приближени на царя, които се грижели за царските драгоценности (короната, скиптъра, печатите, оръжието и всички други скъпоценности), ги събрали, завързали ги добре и ги хвърлили в този вир, който имал славата на хищник – който се доближи до него, изчезвал в тъмните му води. Мнозина разказвали, че там живеел ВОДЕН БИК, който излизал из водата и после въвличал вътре в езерото всичко живо, което преминавало или пък само отдалеч се доближавало. Трети пък разказвали, че в езерото има самодиви, юди и русалки, които също го вардели от други живи същества. Затова никой не смеел да мине оттам...Веднъж една невеста и мъжът ѝ имали път оттам и изчезнали без да остане никаква следа от тях – никой повече нищо не чул за нито един от двамата. Та като знаели за тази страшна слава на езерото, царските приближени войници хвърлили скъпоценностите и царските знаци в него, за да не попаднат в турски ръце“ ([Колев 2000](#): 180).

17 ^Δ За *Демир капия* и неговото значение, роля и миторитуална семантика вж. ([Молдов 2001](#): 241 – 247)

18 ^Δ Ср. следният спомен за пресичане на Родопите и Рила планина от с. Югово, Източен Рупчос, Средните Родопи. Селото се намира на 15-на км от Бачковския манастир по долината на река Лъкинска, десен приток на река Чая: „За това, какъв е бил халът на юговци през робството е показателен следният факт: През сушави и неплодородни години някои от тях пресичали Родопите, отивали чак в Дупница да си купят жито, за да преживеят, а тамошните хора им викали: „Ойлум, орете и сявайте, да не идвате във Дупница за пукница.“ Тази мъдрост старите хора още я разказват“ ([Гашилов 1994](#): 57).

19 ^Δ „...като го засвоили за себе си и го нарекли (т. е. турците – бел. моя, К.Р.) „Дервиш баба“ или „Касъм ефенди“. През пролетните месеци те са излизали тук на „гезме“ с харемите си“ ([Марков 1936](#): 16).

20 ^Δ Особено интересно е, че в менталността на българите от преди края на XIX век *паша* е синоним на *цар*. Т.е. в разглеждания период от края на XV век насам, топонимът *Пашаница* е имал семантиката на *Царственица/Царско място*. Ср. напр. „Пусто царство пашаларство.“ ([Геров 1978](#): 248)

„защитава“ посочения кръстопът, превръщайки го в конституентен сакрален комплекс. Освен това, тези топоси говорят и за неговата миторитуална сакрализация от ислямската конфесия. Това се осъществява чрез намиращ се в или до него реален или мним мюсюлмански култов център и/или школа (манастир) на дервиши – но може би не е случайно, че тази ислямска секта не ясно коя е.

2.0. Друго царшишманово съкровище е скрито в северозападния край на Самоковската котловина: „Друга легенда, ходяща, главно, между „иманярите“ е, че на „Витоша“, към Самоков, се била намирала „хазната“ на Цар Иван Шишман. Тя се била състояла от яко каменно („кемер“) здание с масивна желязна врата и железни капаци на прозорците. Зданието било пълно с „жълтици“. Врата и капациите на прозорците били винаги отворени. Всеки бил могъл да влиза в зданието и да хваща парите. Обаче, никой не бил могъл да ги изнася. Щом някой бил тръгнал да изнася пари, веднага вратата и капациите на прозорците се били затваряли със страшен трясък! Наставала пълна тъмнина и голям страх! Правени били опити с кучета. Намазвали били краката на кучето с катран и го хвърляли върху купа от жълтици. На краката му залепвали жълтици. Кучето тръгвало да си излиза. Обаче, вратата и капациите на прозорците се били затваряли с трясък! Кучето оставало, уплашено, вътре и почвало страшно да вие! Трябвало да се отлепят парите от краката на кучето, за да може да излезе! Легендата гласеше, че тази пълна със злато „царска хазна“ щяла да бъде свободна за ползване само когато дойде „московецо“ и облече Витоша със червена „чуха“ (сукно), т. е. когато Русия освободи България от Турците, богатата хазна щяла да бъде на разположението на новото Българско царство!“ ([Кантарджиев 1940](#): 4)

2.1. Важно е да се подчертае, че локализирането на „хазната на цар Иван Шишман“ в „на Витоша“, към Самоков“ показва, че е това е важен топос, който очевидно е един от важните кръстопътища/сакрален център в северозападната част на Самоковската котловина. Това е важен кръстопът на пътя *Ихтиман – Самоков – Радомир*, който на това място се среща с пътища от/за днешните градове София и Дупница. Очевидно тук е налице аналогична ситуация – номиниране и сакрализиране чрез царско съкровище на важен топос. Контекстът се задава от околните ойконими и топоними – кръстопътят е над селата *Бистрица* и *Железница*, ридът *Манастирище* и минава през планината *Верила*. А според т. нар. „народна етимология“ името на планината идва от *вяра* и се оказва център на света: „Р. Малчев: А защо се казва Верила? Л. Угринов: „Оти там спрел кофчегото на дедо Ной след Потопо и от нея са тръгнали сите вери – бугарска, турска, еврейска.“²¹ От друга страна, фолклорните предания от *Палакарията* (села в Самоковската котловина, разположени в долината на река Палакария, ляв приток на р. Искър) номинират този път като *Везирскио пат* – т. е. отново определят неговата конституентна сакрална роля. Изключително любопитно е, че ако в *Кара гьол* е потопено и скрито царското съкровище – т. е. „класическо“ съкровище с царските инсигнии и пр., то до *Везирскио пат*, при планината *Верила* е скрита царската хазна – т. е. предполагат се финансовите средства за ежедневните нужди на държавата. Всичко това показва, че в Самоковската котловина в края на XIV век се осъществява процес на вторично набавяне на сакралност ([Рангочев 2001](#): 26–30) – целенасочен междуетнически процес на прехвърляне на сакралност, реализиращ се чрез заимстване на знания, информация, обекти и т. н., от една конфесионална система към друга. Съществена особеност на този процес е, че този конфесионален обмен зависи само от етногенетичната доминанта, а не от типа, възрастта, степента на развитие и пр. на конкретните конфесионални системи – т. е. процесът е междуетнически, а не междуконфесионален.

21 ^Δ ААО. Папка III, с. Поповяне, общ. Самоков. 05.07.1991 г. с. Поповяне, общ. Самоков, осв. Любен Станков Угринов, р. 1922 г. в с. Поповяне, общ. Самоков, обр. VII кл., земеделие, скотовъдство, строител, дядо по бащина линия от с. Крайници, Радомирско, зап. Р. Малчев.

Обикновено по-младия и следователно с възходяща линия на етногенетичното си развитие етнос заема сакрални феномени от конфесионалната система на по-стария етнос. За този тип междуконфесионален обмен дори не са важни взаимоотношенията между двете конфесионални системи – враждебни или близки – важна е само фазата на етногенетичното развитие на заемащия и даващия етнос. Недостигът на сакралност за мюсюлманската конфесия в Самоковско се реализира чрез присвояване на чужди сакрални ценности – цар Иван Шишман и цар Іасен са „потурчени“ *post mortem*.

2.2. Важен е въпросът за произходът на тази странна практика – промяна на конфесионалната принадлежност *post mortem*. Подобна практика не е известна в ислямска среда (нито фолклорна, нито канонична)²². От друга страна обаче, тази практика явно е била широко разпространена в раннохристиянска среда – деца (и пр. роднини) ексхумират и „кръщават“ костите на починалите си родители *post mortem*. Доказателство за това е забраната за кръщаване на покойник в 26 правило на Картагенския събор от 397 г. Въпреки това, тази необичайна процедура се повтаря на няколко пъти в Северна и Източна Европа – в Киевска Рус през 1044 г. княз Ярослав Мъдрий ексхумира и „кръщават“ останките на двама князе Олег (ум. в 977 г.) и Ярополк (ум. в 980 г.). Останките са пренесени в Десетината църква в град Киев и са погребани там вторично. Така също подобни „покръствания“ на кости на починали стават известни в IX, X, и XI век в Скандинавия и Исландия²³. Важно е да се отбележи, че тези „кръщавания“ на кости на починали стават изключително във владетелски родове, които чрез тази процедура повишават сакралността на собствения си род и от тук съответно утвърждават властта си. (По това време, във вече християнска Европа, е по-добре да имаш предци християни!)

2.3. Както се вижда от цитираните фолклорни предания, в края на XIX век и българи, и османци наричат погребания на *Шишманов гроб* български цар *Касъм ефенди/Шишман Йован*. Но самия процес на именоване е различен – турците „знаят“, че това е *Шишман Йован*, но го номинират *Касъм ефенди*. Българите „знаят“, че е *Шишман Йован* и така го номинират само помежду си – по обясними причини пред османската власт той е пак *Касъм ефенди*. Съществената разлика е в посещението на гроба – турците носят със себе си камъни и ги поставят върху гроба – вероятно, за да „тежат“ и да не „възкръсне“ погребаният, а българите разхвърлят камъните с точно противоположната цел – за да „възкръсне“.

2.4. Очевидно това припокриване и свързване на цар Иван Шишман със *Касъм ефенди/ Св. Димитър* в края на XIX век е може би последният отглас от една дълга и хилядолетна държавнотворческа традиция – светецът е покровител и защитник на българската държавност. Както пише преп. Паисий Хилендарски: „И му се явил свети великомъченик Димитър – него още отначало славели и почитали търновските и българските царе от род в род: от благочестивия Михаил до свети Йоан Владимир.“ ([Паисий Хилендарски 1995](#): 46–47) Същото пише и йеросхимонах Спиридон Габровски: „Свети Димитър Солунски родът на българските царе много почитаха и служеха, и на парите си образът му поставяха, затова той им и помагаше“ ([Спиридон йеросхимонах 1900](#): 63). И е естествено споменът за тази връзка да се е съхранил само в българския фолклор – във фолклорните предания от Самоковско и Софийско. Явно турците много силно са се страхували от светеца и царя (като негова ипостаса) и носейки камъни на гроба символно са предотвратявали неговото „възкръсване“ и от тук възстановяването на българската държавност – т. е. страхували са се от повторение на ситуацията от 1185 г. (успешното въстание братята Асеновци срещу Византия). Нещо повече: топонимът *Дервишо*, който се локализира или много близо до, или направо върху *Шишманов*

22 ^Δ Информация на проф. Андрей Коротаев, директор на центъра „Антропология на изтока“ към Руския държавен хуманитарен университет в Москва.

23 ^Δ По проблема вж. подробно [Успенский 2002](#): 141–168.

гроб, показва, че там е бил създаден и специализиран култов център, чиято задача е да поддържа статуквото и да „пречи“ в сакрален (миторитуален) план на повторното след 1185 г. възстановяването на България.

2.5. Аналогична е ситуацията с гроба на цар *Іасен/Св. Геоги* в *Баба кория* край село Чамурлий/Шишманово, която обаче е невъзможно да се провери (днес селото е на дъното на язовир „Искър“). От друга страна е запазен спомен, че на *Цареви кладенци* на *Еде бунар* на Гергьовден са ходили и българи, и турци на поклонение и последващо излекуване ([Мазганов 1988](#): 18). Днес тази практика е запазена само при т. нар. в гр. Самоков „турски“ цигани (т. е. цигани, които изповядват исляма). Обикновено отиват сутрин преди изгрев слънце (около 06.00 ч.) – измиват си очите, лицето и ръцете, окичват с 3 бр. клонки от околните върби конете (по време на теренно наблюдение през 1996 г. бяха украсени и автомобилите). След това се прибират в къщи и колят агнето за Гергьовден²⁴. С голяма степен на вероятност може да се предположи, че тези т. нар. „турски цигани“ са наследили обредна практика, която е била характерна за турците, жители на град Самоков. Важно е да се подчертае, че последната битка на цар Иван Шишман е станала на Димитровден и на *Цареви кладенци/Еде бунар* той е загубил живота си – отново е налице сакрална релация със Свети Димитър ([Кантарджиев 1940](#): 4)²⁵.

3.0. И така – отворен остава въпросът: Защо османците, превземайки Самоковско и Софийско, в края на XIV век, преизползват тази древна християнска практика и „потурчват“ *post mortem* своя враг цар Иван Шишман? Един от правдоподобните отговори е следният: само изключително силна омраза към изконен враг би могла да доведе до подобна постъпка – „потурчване“ *post mortem*. И дали неизвестният автор на приписката в Рилския панегирик не е прав, когато използва титулатури като „император“, величайки Йоан Шишман като „велик“: „В лето 1430, когато се написа тая книга, тогава превзеха турците всичкото българско царство при последния император великия Йоан Шишмански български, който се би с турците 30 години и убиха го турците в град Самоков.“ ([Начев и Ферманджиев 1984](#): 59) А в преданията от Самоковско и Софийско *Шишман Йоан* има черти на цар, светец и демиург (Проклина с. Кокаляне кал да го бие, с. Герман град да го бие, с. Лозен жито да ражда, от стъпките на коня извират три кладенеца, от мястото на неговото раняване/смърт избликват седем кладенеца и пр.) И този спомен за царя/светец е изключително жив в Самоковско до средата на XX век: „До Освобождението турците носели камъни да хвърлят на гроба на цар Шишман, като смятали, че това е добро за душата им. След Освобождението всички самоковци излезли на върха, разхвърляли камъните и изровили костите на царя, над които отслужили молебен. Младите пеели „Отъ ка се е, мамо, зора зазорила“ ([Михайлова х. Христова 1943](#): 3).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Йордан, Иван Лазаров и Пламен Павлов. 1994. *Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник*. София: Просвета.

Ахундов, М. 1982. *Концепции пространства и времени: Истоки. Эволюция. Перспективы*. Москва: Наука.

Байбурун, А. 1983. *Жилище в обрядях и представлениях восточных славян*. Ленинград: Наука.

24 ^Δ Архив на Асоциация „Онгъл“, (ААО), Папка Самоков I, 06.05.1996 г., гр. Самоков, общ. Самоков, зап. К. Рангочев.

25 ^Δ Важно е да се отбележи, че фолклорните предания от гр. Долна баня, с. Костенец и т. нар. Долнобанско корито говорят, че последната битка на „костенечки деспот – войвода Янкул Черню“ ([Епископ Нестор 2003](#): 178–180) е станала също на Димитровден – 26.10.1372 г. (както и битката на Иван Шишман в Самоковско) и се е водила за венетишкия манастир – крепост „Свети Спас“ (дн. на няколко км. над гр. Долна баня). Освен това, в записана през 60-те г. на XX в. песен в гр. Долна Баня се пее, как войводата Янкул иска помощ от цар Иван Шишман, който по това време резидира в крепостта Урвич ([Тодорова 2003](#): 215–216).

- Бендрев, А. 1890. *Военная география и статистика Македонии и соседних с нею областей Балканского полуострова*. Санкт-Петербург.
- Витгенщайн, Лудвиг. 1988. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство.
- Гашилов, Иван. 1994. *Юговските майстори строители*. Пловдив: Самиздат.
- Геров, Найден. 1978 [1895–1908]. *Речник на българския език*, Т. I – VI. Фототипно издание. София: Български писател. [Пловдив]
- Дамянов, Йордан, Б. Христов, и П. Гелев. 1994. *Шишманово живее (по спомени на неговите жители Кирил Попов и Йордан Дамянов)*. София: Самиздат.
- Евлия Челеби 1972. *Пътенис*. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров. София.
- Епископ Нестор 2003. *Деспот – войвода Янкул Черню*. В: Д. Гаджанов. *Долна баня през вековете*. Писания за времена преди XXI век. София: Неделник
- Живков, Тодор Ив. 2000. *Увод в етнологията*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Живков, Тодор Ив. и В. Живкова. (съст.) 2001. *Локус и универсум. Добродан, планината – митология и...* Троян: Аля.
- Кантарджиев, Т. 1940. *Самоковският освободителен деец Чакър-войвода. Непобедим герой за свободата на България. Покровител на българите. Обуздател на турците (1815 – 1855)*. София.
- Колев, Николай. 2000. *Български предания и легенди, свързани с водоизточници*. Велико Търново: Фабер.
- Коледаров, Петър и Николай Мичев. 1973. *Промените в имената и статута на селищата в България. 1878 – 1972 г.* София: Наука и изкуство.
- Лотман, Юрий и Борис Успенский. 1974. *Миф – имя – культура. Труды по знаковым системам VI*. 282–303. (Ученые записки Тартуского университета 308).
- Мазганов, Д. 1988. *Говедарци*. София: Отечествен фронт.
- Марков, Христо. 1891. *Предания за лица и места. От Самоков. Смъртта на последния български цар Иван Шишман*. СбНУ V.
- Марков, Христо. 1936. *Принос към историята на с. Доспей*. Самоков.
- Матанов, Христо. 2000. *Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV – XVI век*. София.
- Михайлова х. Христова, Евт. 1943. *Етнографско описание на град Самоков*. Дипломна работа. СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Моллов, Тодор. 2001. „Демир капия“ („Железни врата“) – произход и място в пространствения модел на българския коледен цикъл. *Годишник на Асоциация „ОНГЪЛ“ 2 („Култ и обредност“)*. http://www.ongal.net/editions/6Kult_obr/43Annual2_Todor_Mollov01.pdf (7 април 2011).
- Начев, Венцеслав и Никола Ферманджиев. 1984. *Писахме да се знае. Приписки и летописи*. София: Отечествен фронт.
- Павлов, П. 2006. *Последният средновековен цар*. <http://nobilitybg.blog.com/1363049/> (7 април 2011).
- Паисий Хилендарски 1995. *История славяноболгарская*. София.
- Паскалева, Виржиния. 1986. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в. (социално – икономически анализ)*. София: БАН.
- Попов, Рачко. 1991. *Светци близнаци в българския народен календар*. София: БАН.
- Рангочев, Константин. 1996а: *Топонимите в българския юнашки епос*. В: *Сборник в чест на проф Н.П.Ковачев „Ономастично и лингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еортомими, зооними, фитоними, хрононими и др.“*, т. I. Велико Търново.
- Рангочев, Константин. 1996б: *Митично, епическо и етнографско пространство – връзки и*

взаимоотношения. В: Сборник в чест на проф Н.П.Ковачев, „Ономастично и лингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еортомими, зооними, фитоними, хрононими и др.“, т. II. Велико Търново.

Рангочев, Константин. 1999. Етюди за културната комуникация в Родопите II. Северозападни Родопи – Рила. *Анали* 1 – 4. 97–100.

Рангочев, Константин 2000. Антропонимът „Иван“ в българския юнашки епос (Пътят на мощите на св. Иван Рилски от София до Рилския манастир през 1469 г. В: Росен Малчев, Константин Рангочев (съст.), *1100 години култ към св. Иван Рилски*. София: Род.

Рангочев, Константин. 2001. Вторичното набавяне на сакралност – модел за изграждане на етническата идентичност. В: Р. Русев (съст.), *Арnaudов сборник. Доклади и съобщения*, т. II. 26–30. Русе: Лени Ан.

Романски, Стоян. (ред.) 1962. *Турско – български речник*. София: Наука и изкуство.

Семерджиев, Христо. 1984 [1913]. *Самоковъ и околността му. Приносъ къмъ миналото имъ отъ турското завоевание до освобождението*. Фототипно издание. София: Септември [София: Денъ].

Солженицин, Александр. 1972. Нобелевская лекция. *Новый мир* 7. http://lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_nobel.txt (7 април 2011).

Спиридон йеросхимонах 1900. *История во кратце о болгарском народе славенском*. София.

Тамм, И. 1956. А. Эйнштейн и современная физика. В: *Эйнштейн и современная физика*. Москва: ГТТИ <http://ufn.ru/ru/articles/1956/5/b/> (7 април 2011)

Тодорова, С. 2003: Из миналото на село Долна баня. Историческо издание. В: Д. Гаджанов (ред.), *Долна баня през вековете. Писания за времена преди XXI век*. София: Неделник.

Успенский, Ф. 2002. *Скандинавы – Варяги – Русь: Историко-филологические очерки*. Москва: Языки славянской культуры.

Хаджиангелов, В. 2006: Ново раннохристиянско селище край Самоков. В: Росен Милев (съст.), *Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България*. 78 – 82. София: БалканМедия.

ЗА АВТОРА

Константин Рангочев работи в Института по математика и информатика при БАН, в секция „Математическа лингвистика“. Преподава в Русенския и Софийския университет. Организиран и участвал е в десетки фолклорни експедиции във всички кътчета на България. Учредител и основател е на Семинара по практическа етнология и фолклористика „Проф. д-р Иван Шишманов“, на ученическата фолклорна организация в НГДЕК „Св. Константин-Кирил Философ“, както и на Асоциацията за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“. На всички тези организации той е научен секретар.

Електронен адрес: [krangochev\[at\]yahoo\[dot\]com](mailto:krangochev[at]yahoo[dot]com)